

Elnarə CAVADOVA
Azərbaycan Respublikası Silahlı Qüvvələrin
Hərbi Akademiyasının adyuntku
e-mail: e-cavadova@mail.ru

“KİTABİ-DƏDƏ QORQUD” DASTANININ DİLİNDƏ HƏRBİ SÖZLƏR

Açar sözlər: söz, dil, üslub, folklor, hərbi leksika.

MILITARY WORDS IN THE LANGUAGE OF “KITABI DEDE KORKUT” EPOS

Summary

The article states on behalf of the language of “Kitabi Dede Korkut” epos. Military words in the lexicology of the epos are involved to researching. In the article the words reflecting military lexicology of the epos are analyzed in the scientific – theoretical point of view. The causes of those words building, their lexical peculiarities are found out. The facts proving the antiquity of the military lexicology are given foreground. The words representing military lexicology in the language of “Kitabi Dede Korkut” epos are found out sequentially. The theoretical thoughts regarding the military lexicology of the epos are grounded with the language facts.

Key words: word, language, style, folklore, military lexicology.

ВОЕННЫЕ СЛОВА НА ЯЗЫКЕ ЭПОСА «КИТАБИ ДЕДЕ КОРКУТ»

Резюме

В статье говорится от имени эпоса «Китаби Деде Коркут». Военные слова в лексикологии эпоса вовлечены в исследования. В статье анализируются слова, отражающие военную лексикологию эпоса, с научно-теоретической точки зрения. Причины возникновения этих слов, их лексические особенности выясняются. Приводятся факты, доказывающие древность военной лексикологии. Слова, представляющие военную лексикологию на языке эпоса «Китаби Деде Коркут», выявляются последовательно. Теоретические мысли о военной лексикологии эпоса основаны на языковых фактах.

Ключевые слова: слово, язык, стиль, фольклор, военная лексикология.

Dildə yaranan sözlər hər hansı bir zərurət, vəziyyət və ehtiyacla bağlıdır. Zaman-zaman leksikanın yeni sözlərlə zənginləşməsi prosesində müxtəlif sahələrə aid sözlərin yaranması təbii proseslərdən biridir. Belə söz qruplarından biri də hərbi mənə daşıyan leksik-qrammatik vahidlərdir. Bu sözlərin tarixi ibtidai icma quruluşundan sanrakı tarixi dönəmlərlə bağlıdır. Hələ qədim Yunanıstanda “hərbi demokratiya” termini işlənmişdir ki, bu, ibtidai icma quruluşunun dağılması zamanına təsadüf edir. Həmin söz birləşməsi nəsil icmasının öz yerini qonşuluq icmasına verməsi dövründə hakimiyyətin xarakterini ifadə etmişdir.

Azərbaycanda folklor örnəklərində az da olsa, hərbi anlayışlarla əlaqəli sözlərə rast gəlirik ki, onların tarixi dəqiq bilinmir. Lakin yazıya alındığı dövrün dil-üslub xüsusiyyətlərini qoruyan “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının dilindəki hərbi mənalı leksik vahidlərin tarixi haqqında müəyyən qədər fikir söyləmək

mümkündür. Bu möhtəşəm əsər öz dili ilə ən böyük öyrədicidir. “Adətən qəhrəmanlıq dastanlarını tarixin şifahi dərsliyi sayırlar” (1, 6). Azərbaycan xalqının “ana kitabı” hesab edilən bu dəyərli söz abidəsində insanlıq üçün zəruri olan keyfiyyətlərin, demək olar ki, hamısı vardır (yurd sevgisi, ana məhəbbəti, böyüyə hörmət, kiçiyə ehtiram, vətən uğrunda mübarizə, qəhrəmanlıq və s.). Bu anlamda, dastanın dili leksik zənginlik və rəngarəngliyi ilə seçilir. Onun dilində bir sıra hərbi sözlər – savaşa leksikası işlənmişdir ki, hazırda onların bəziləri öz vaxtını keçirib arxaik plana keçsə də, çoxu istifadə aktivliyini itirməmişdir.

Qara polad uz qılıcı çalmayınca qırım dönməz (3, 20).

Burada hərbi sözlərdən *qılinc* diqqəti çəkir. Həmin cümlədəki *qırım* sözü müharibədə qarşı tərəf anlamında işlənmişdir.

Çala bilən yigidə *oq* ilə *qılıcdan* bir *çomaq* yeg (3, 20).

Bu cümlədə savaşa alətlərindən *ox* və *qılıncın* adı çəkilir. Maraqlıdır ki, “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında *qılinc* mərd igidlərə layiq görülür:

Çalib kəsən iti *qılıncı* müxənnətlər çalınca, sınısa yaxşıdır (3, 173).

Dastanın dilində *ox*, *qılinc* və *bıçaq* tez-tez rast gəlinən hərbi leksika örnəkləridir. Əsərin müqəddiməsində Dədə Qorqudun dilindən verilən deyimlərdə *qılinc* sözü ilə qarşılaşsaq da, dastanın əvvəlində – “Dirsə xan oğlu Buğac boyunu bəyan edən, xanım, hey!” adlanan ilk boyunda digər hərbi sözlərdən öncə *bıçaq* sözünə rast gəlirik:

Oğlan *bıçağına* əl atdı, buğanın başını kəsdi (3, 27).

Müharibə anlamında işlənən *alınma* mənşəli cəng, milli vahidimiz olan savaşa sözü ilə də dastanın ilk boyunda qarşılaşırıq:

Oğlan *qırq yigidin* boyına aldı, at dəpdi, cəng və savaşa etdi (3, 36).

“Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının dili üzərindəki araşdırma göstərir ki, orada həm milli, həm də *alınma* hərbi sözlər vardır. Uzun yüzilliklər boyu hərbi terminologiyada bu vəziyyət özünü göstərmişdir. Son zamanlar xalqımızın müstəqilliyini bərpa etdiyi dövrdə hərbi sözlər arasında türk mənşəli leksik vahidlərin sayı çoxalmışdır. Mükəmməl ordu quruculuğu, ata-baba torpaqlarının qorunması zərurəti hərbi leksikanın vacibliyini əsaslandırır ki, bu sahədə yeni anlayış və məfhumların yaranması prosesi təbiiidir. Hərbi vəzifələr, rütbələr çoxaldıqca, döyüş əməliyyatları, hücum növləri və alətləri zənginləşdikcə, savaşa bağlı sözlər də yaranır və inkişaf edir. Dilin digər vahidləri kimi hər hansı bir sözdən onun mənası əsasında bir sıra leksik vahidlərin əmələ gəlməsi halları dastanın hərbi leksikasında da özünü göstərir. Məsələn, dastanın dilində *ox* sözü və ondan yaranmış *oxlamaq* feili vardır. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının ilk boyunda Dirsə xanın bədxah nöqərləri Buğacı atasının gözündən salandan sonra ona deyirlər: “Quş uçurub ov ovlayanda oğlunu oxlayıb öldür” (3, 180).

Maraqlıdır ki, dastanın dilindəki hərbi sözlər, bir tərəfdən də, oğuz igidlərinin güvənc və iftixar hissələrini ifadə edir. Belə ki, oğuz elində oğullar müəyyən yaş həddinə çatanda *ox* və *qılıncdan* istifadə edirdilər ki, bu, onların böyüklərini sevindirirdi:

Nökərlərin dediklərinə inanan Buğac düşünür: “atam at çapmağıma baxsın – öyünsün; ox atmağıma baxsın – fərəhlənsin; qılınc çalmağıma baxsın – sevin-sin!” (3, 181).

Ümumiyyətlə, dastanın dili ana dilimizin gözəllikləri ilə təkə oğuz ellərinin yaşam xüsusiyyətlərini deyil, həm də mənəvi aləminin tarixini əks etdirir. K.D.Uşinskinin aşağıdakı fikirləri ilə dastanın dili üst-üstə düşür: “Dildə bütün xalq və vətən təcəssüm olunur: onda xalq ruhunun yaradıcı gücü, vətən göylərinin səsi, onun havası, fiziki hadisələri, ab-havası, çölləri, dağları, düzləri, onun meşələri və çayları, onun burulğan və və tufanları gerçəkləşir... Ancaq xalq dilinin işıqlı və şəffaf ənginliklərində doğma yurdun təkə təbiəti deyil, həmçinin xalqın mənəvi həyatının bütün tarixi əks olunur” (2, 18).

“Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının dilində *ox* və *oxlamaq* sözlərindən başqa, kiçik *ox* mənasında işlənən *oqcuğaz* və *oxçu* (oqçı) sözləri də vardır. Hətta əsərin dilində Ənsə Qoca oğlu Oqçı antroponimi də diqqəti çəkir. Dastanın dilində “ox” sözü ilə bağlı leksik-qrammatik vahidlər çoxdur. Məsələn, *sadaq*, *tirkəş*, *tir*, *kiş*, *gəz* sözləri həmin vahidlər cərgəsinə aiddir. *Tir* və *tirkəş* alınma mənşəli olsa da, milli vahidlərlə yanaşı işlənmişdir. *Tir ox*, *tirkəş isə ox qabı* deməkdir. Həmin anlamda, milli mənşəli *sadaq* sözü və dəridən hazırlanmış *ox qabı* mənasında *kiş* sözü, oxun yarığı anlamı daşıyan *gəz* sözü maraqlı dil örnəkləridir. Sözsüz ki, hərbi sözlərdən *yay* sözü oxla bağlı olduğundan onunla yanaşı tez-tez rast gəlinən vahidlərdəndir:

Dirsə xan Qorqud sinirli bərk yayını əlinə aldı. Üzəngiyə qalxıb möhkəm çəkdi, sərrast atdı: oğlanı iki kürəyinin arasından vurub yıxdı (3, 181).

Dastanın dilində çox işlənən döyüş alətlərindən biri də qılıncdır:

“Oğlanın yarası qırx gündə sağaldı, sapsağlam oldu. Oğlan ata minir, qılınc qurşanırdı” (3, 184).

Ümumiyyətlə, əsərin dilində *ox*, *yay*, *qılınc* və *nizə* sözləri fəallığı ilə diqqəti çəkir. Və maraqlıdır ki, bu döyüş sursatları çox vaxt eyni alp – igid tərəfindən işlədilir:

Böyük, iti polad qılıncını belinə bağladı. Ağ tozluca bərk yayını əlinə aldı. Qızıl nizəsini əlinə götürdü (3, 184-185).

Böyük, iti polad qılıncını mənə ver!

Oxqabından səksən oxunu mənə ver!

Ağ tozluca tutacaqli böyük yayını mənə ver! (3, 194).

İgidin gözü bir dəniz qulunu boz aygırı tutdu, bir də altı pərli güzrlə dəstəyi ağ tozlu yayı (3, 203).

“Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının dilində “ağ tozlu yay” ifadəsi bol-bol işlənmişdir. Bu ifadə dəstəyinə qayın ağacının qabığı sarılmış yayı bildirir.

Dastanın dilində qılınc sözündən başqa, həmin mənada işlənən alınma vahidlə – *zülfiqar* sözü ilə də qarşılaşırıq.

Zülfiqar – ucu haça qılınc deməkdir ki, Həzrət Əliyə məxsus döyüş aləti kimi işlənmişdir. Belə ki, dastanın “Salur Qazanın evinin yağmalandığı boyu

bəyan edər” adlı ikinci boyunda Şöklü Məlikin adamları Uruzu öldürüb ətindən “qara qovurma” elmək məqsədi ilə qənarə dibinə gətirəndə oğlanın ağaca müraciətində “Şahi-mərdan Əlinin zülfüqarının qınıyla qəbzəsi ağac” xitabında həmin leksemlə qarşılaşırıq.

Dastanın leksikasında “qalxan” sözü “qılnc” sözü ilə müqayisədə az işlənmişdir:

At o böyük qalxanını mənə ver! (3, 193).

Dastanın dilindəki qılnc, bıçaq kimi kəsici alətlərin qılaflı, ümumiyyətlə, silah qabı mənasında olan “qın”, qılncın və bıçağın tutacaq yeri, dəstəyi kimi “qəbzə” sözləri də hərbi leksemlərə aiddir.

“Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının dilində savaş leksikasına aid aktiv mövqeli sözlərdən biri *nizə* leksemidir:

Altmış tutamlıq nizəni mənə ver! (3, 193).

Böyük uzun nizələr sancılıb süstəldi. Böyük iti polad qılınclar çalındı, tiyəsi korşaldı. Üç lələkli qayın oxlar atıldı, dəmir ucluğu düşdü (3, 200).

Dastanın dilində nizə anlamında *göndər* sözü də işlənmişdir. Əsərdəki *qama* sözü də döyüş aləti kimi diqqəti cəlb edir. O, ikiəgzəl bıçaq, kiçik xəncər mənalarında işlənən sözdür.

“Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında düşmənlə qarşılaşan Qaraca Çoban deyir:

Başındakı dəbilqəni nə öyürsən, ay kafir?

Başındakı papağımca görünməz mənə!

Altmış tutam nizəni nə öyürsən, murdar kafir?

Qırmızı dəyənəyimcə görünməz mənə!

Qılncını nə öyürsən, ay kafir?

Əyri başlı çövkənimcə görünməz mənə!

Belindəki doxsan oxun nə öyürsən, ay kafir?

Ala qollu sapandımca gəlməz mənə! (3, 190).

Burada döyüş papağı olan dəbilqə (tuğulğa) adi papaqla, altmış tutamlıq nizə dəyənəklə, qılnc çövkənlə, doxsan ox sapandla müqayisə edilir. Deməli, yeri gələndə dəyənək, çövkən və sapandan da silah kimi istifadə olunmuşdur. Onların içərisində ən çox işə yarayan isə sapandır ki, o doğrudan da, dastanın dilində düşmənlə qarşı döyüş aləti kimi işlənir:

Qaraca Çoban kafirin üç yüzünü sapand daşı ilə yerə yıxdı (3, 190).

Dastanın dilində sapand haqqında deyilir: “Çobanın sapandının daşlığı üçyaşar dana dərisindən, sapandının qolları isə üç keçi tükündən düzəlmişdi. Sapandın çatısı bir keçi tükündən idi. Hər atanda on iki batman daş atardı. Atdığı daş yerə düşməzdə. Yerə düşsə də, toz kimi sovrular, kül kimi ovulardı. Üç ilədək daşının düşdüyü yerin otu bitməzdə. Bayırda kök qoyun da, arıq toğlu da qalsaydı, sapandın qorxusundan qurd gəlib yeməzdə (3, 197).

“Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının dilində hərbi leksika örnəyi olan *gürz* də maraqlı sözlərdəndir. Dastanın “Qam Bərənin oğlu Bamsı Beyrək boyunu bəyan

edər, xanım, hey” adlı üçüncü boyunda tacirləri quldurlardan xilas edən igid onlardan üç şey istəyir ki, biri də altı pərli gürzdür. “Salur Qazanın evinin yağmalanması” boyunda da həmin döyüş sursatının adı çəkilir: Sol tərəfdə Buğacıq Məliklə Dəli Budaq qarşılaşdı. Altı pərli gürz ilə tərəsinə möhkəm zərbə vurdu (3, 200).

Dəmirdən çomaq, toppuz anlamında işlənən gürz qədim silah növlərindən biri kimi dastan qəhrəmanları tərəfindən istifadə edilmişdir. Kiçik süngü anlamı daşıyan “sünücük” də döyüş aləti kimi diqqəti cəlb edir. Əsərdə nizə, süngü mənasında *cida* sözünə də rast gəlirik.

Dastanın dilindəki *dəpər* (baltaya bənzər döyüş silahı), *çəngəl* (bir neçə dişli olan qarmaq, yabaşəkili alət), *alay* (ordu hissəsi), *aqın* (basqın, hücum), *aqınçı* (talançı, basqınçı), *alqar* (yürüş etmək), *dəmərən* (oxun dəmir ucluğu), *cövşən* (zireh), *balçaq* (qılıncın dəstəsi, qəbzəsi) sözləri qədim zamanlara aid olan hərbi leksika örnəkləridir. Onlardan *alay* indi də işlənir. Bundan başqa, “Kitabi-Dədə Qorqud”un dilindəki *yenmək* (qələbə qazanmaq), *yeltənmək* (qılınc və ya kəmər qırmaq), *yadıq* (yaraq, döyüş sursatı), *sərhəng* (başçı, komandan), *nəmləmək* (hədəfə vurmaq), *ləşkər* (ordu, qərargah), *ilğımaq* (atla çapa-çapa hücum etmək), *ilğar* (basqın, hücum), *ildirmək* (sancmaq, dəlib keçmək), *dəliləmək* (dava etmək, haqqı aramaq, hesab soruşmaq), *ğırım* (meydan oxutmaq üçün döyüşçü seçmək, düşmənlə qarşılaşmaq), *çarqağı* (qarovul, qabaqcıl əsgər), *çərkəz* (mahir döyüşçü), *çalışmaq* (zərbə vurmaq, silahla döyüşmək) və s. kimi maraqlı dil vahidləri hərbi anlayışlarla bağlıdır. Dastanın dilindəki “ilğımaq” sözü diqqəti çəkən leksik vahidlərdəndir. Fikrimizcə, çağdaş dilimizdəki “ilxı” sözü onunla bağlıdır. Dastanın dilindəki hərbi sözlər yurdun qorunması, elin müdafiəsi məqsədi ilə savaqlarda yaranan maraqlı dil vahidləridir.

Araşdırma göstərir ki, hərbi sözlər dilin digər vahidləri ilə müqayisədə tez-tez dəyişməsi ilə xarakterikdir. Belə ki, zaman dəyişdikcə, onlar da öz yerini təzə leksik-qrammatik vahidlərə verir. Bundan başqa, hərbi anlayış ifadə edən sözlərin zənginləşməsi də diqqəti çəkir. Belə ki, əvvəllər daha çox müdafiə məqsədi ilə döyüş sursatlarını ifadə edən sözlər var idisə, indi artıq hərbi hissə və döyüş, vəzifə, rütbə, titullar və s. adlarını bildirən çox sayda dil vahidləri ilə qarşılaşırıq.

ƏDƏBİYYAT

1. Hacıyev T. “Dədə Qorqud” kitabı ilk yazılı yaddaşımızdır / Kitabi-Dədə Qorqud. Bakı: Öndər, 2004, s. 4-16.
2. Hüseynov M. Dil və poeziya. Bakı, Elm, 2008. 434 s.
3. Kitabi-Dədə Qorqud. Bakı: Öndər, 2004, 376 s.

